

Universiteit
Leiden

The Netherlands

'Niet goedschiks, dan kwaadschiks! De opkomst en vestiging an de gereformeerde gemeente te Naaldwijk (1572-1575)'

Hoog, Frank de

Citation

Hoog, F. de. (2012). 'Niet goedschiks, dan kwaadschiks! De opkomst en vestiging an de gereformeerde gemeente te Naaldwijk (1572-1575)'. *Leidschrift : Struggles Of Democracy*, 27(September), 133-147. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73104>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73104>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Artikel/Article: *Niet goedschiks, dan kwaadschiks! De opkomst en vestiging van de gereformeerde gemeente te Naaldwijk (1572-1575)*

Auteur/Author: *Frank de Hoog*

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 27.2 (Leiden 2012) 131-145

Titel Uitgave: *Struggles of Democracy. Gaining Influence and Representation in American Politics*

© 2012 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 0923-9146

E-ISSN 2210-5298

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al vijftientig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be order by e-mail. It is also possible to order an yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
The Netherlands
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of

recommendation:

Dr. J. Augusteijn
Prof. dr. W.P. Blockmans
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. L. de Lig
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. H. te Velde

Niet goedschiks, dan kwaadschiks! De opkomst en vestiging van de gereformeerde gemeente te Naaldwijk (1572-1575)

Frank de Hoog

Mijne begeerte is voorts, dat gij uwe verzameling en zamenkomsten niet nalaat uit eenige vrees of wegens bedreigingen. Slaat toch acht op mijne beminde vrouw en op alle zwakke broeders en zusters, opdat zij door uwe verflauwing niet van den weg der waarheid dwalen, maar steeds mogen toenemen in het Woord des Heeren, (...).¹

Met deze opgetekende woorden drukte de in hechtenis gestelde Cors Steffenzoon zijn broeders Matthijs Jacobszoon, Jan Janszoon en Pieter Matthijszoon van de Naaldwijkse gemeente op het hart om ondanks de verbanning van de gereformeerde gemeente, het nieuwe geloof te blijven belijden en de medegelovigen daarin te bedienen.² Steffenzoon was niet in staat deze taak eigenhandig te vervullen, omdat hij op 4 april 1568 werd gearresteerd en uiteindelijk op 21 december 1568 ter dood werd gebracht.³

Naaldwijk, waar de Reformatie zich voor een plattelandsgemeente voortvarend heeft gemanifesteerd, vormde toentertijd het middelpunt van een hoge heerlijkheid die in bezit was van de katholieke familie van Aremborg. Margaretha van der Marck, gravin van Aremborg, was allerminst gecharmeerd van de gereformeerde aanhang in haar gebied. Pas na de komst van Alva verslechterde de situatie van de gereformeerden in Naaldwijk echter zichtbaar, met name door krachtdadig optreden van het Hof van Holland in 1568. De gravin van Aremborg verplichtte de inwoners

¹ A.C. van Haemstede, *Geschiedenis der martelaren, die om de getuigenis der Evangelische waarheid hun bloed gestort hebben: van Christus onzen Zaligmaker tot het jaar 1655: niet alleen in de Nederlanden, maar ook in Frankrijk, Engeland, Schotland, Spanje, Italië, Duitschland, Amerika en andere landen: benevens vele van bunne brieven en belijdenissen, den moord te Parijs en in de Voltolijn, de ongeboorde wreedheid in Ierland, den verschrikkelijken moord aan de Waldenzen in Piemont en andere vervolgingen van de geloovigen* (herz. ed. 1559, Arnhem 1868) 922.

² Haemstede, *Geschiedenis der martelaren*, 922; A. Pijnacker Hordijk, *Ter berinnering aan den 9den augustus 1922 toen het 350 jaar was geleden, dat de eerste hervormde prediking werd gehouden in het kerkgebouw te Naaldwijk 1572-1922* (Schagen 1922) 5-6.

³ Haemstede, *Geschiedenis der martelaren*, 921-922.

van haar hoge heerlijkheid zich te ‘reguleren na den ouden catholicqae religie.’⁴ Zodoende stemde zij in met de arrestatie van Cors Steffenszoon op 4 april 1568. Nalatigheid in de belijdenis van het oude geloof moest volgens haar bestraft worden. De vervolgingen zorgden ervoor dat de jonge gereformeerde gemeente verstrooid raakte.⁵

Over het algemeen verliep de Reformatie op het platteland moeizaam. Niet voor niets wordt in de wetenschappelijke literatuur de vroege Reformatie in de Lage Landen gekenmerkt als een stedelijk verschijnsel. Alastair Duke vergeleek de plattelandsreformatie zelfs met ‘an exotic plant, only able to flourish in an exceptional microclimate’.⁶ De toewijding, het beleid en de vindingrijkheid van de eerste predikanten waren onmisbare elementen in het laten slagen van de Reformatie op het platteland.⁷ Hoewel hier in Naaldwijk niet aan werd voldaan, wist het gereformeerde geloof desondanks wel vaste voet aan de grond te krijgen in deze plattelandssamenleving. Het waren niet de predikanten die dit nieuwe geloof een plaats wisten te geven in Naaldwijk, maar juist eenvoudige gelovigen. De vervolgingen van 1568 hadden weliswaar geresulteerd in het uiteenvallen van de gemeente, maar de meeste leden hadden een veilig heenkomen kunnen vinden. Een harde kern van teruggekeerde ballingen wist in de periode 1572-1575 de Reformatie in Naaldwijk uitzonderlijk snel en succesvol te laten verlopen in vergelijking met andere plattelandsgebieden.⁸ Maar hoe kwam het dat deze groep gereformeerden in staat was het gereformeerde geloof in zo’n kort tijdbestek te vestigen in de Naaldwijkse samenleving?

Uit de bestaande wetenschappelijke literatuur over de Reformatie in Naaldwijk komt geen eenduidig antwoord naar voren op deze vraag. Deze studies leggen zich voornamelijk toe op de beschrijving van het verloop van de Reformatie in deze plattelandsgemeente en niet op de verklaring ervan.

⁴ L.C. Duifhuizen, *De hervorming in het Westland* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Vlaardingen 1977) 28.

⁵ Duifhuizen, *De hervorming*, 28; Pijnacker Hordijk, *Ter berinnering aan den 9den augustus 1922*, 5; A.Ph.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621. Deel 1: de nieuwe kerk* (Delft 1994) 47-48.

⁶ A.C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen 2003) 232.

⁷ Duke, *Reformation and Revolt*, 242.

⁸ P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621. Deel 2: de nieuwe samenleving* (Delft 1994) 139; Duke, *Reformation and Revolt*, 228, 232; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 192, tabel 2.1.

De enige pogingen die ondernomen zijn om de vestiging van het nieuwe geloof te verklaren zijn gericht op externe factoren. Zo geeft Barend Ringeling aan dat zonder de steun van buiten de Naaldwijkse omwenteling geen schijn van kans gehad zou hebben.⁹ Paul Abels verklaart eveneens dat het politieke verzet binnen Naaldwijk slechts gebroken kon worden door religieuze en politieke zwaargewichten van buiten.¹⁰

Deze externe invloeden hebben weliswaar een doorslaggevende rol gespeeld, maar hebben het reformatorische proces niet in werking gezet. Daarom wordt er in dit onderzoek, in tegenstelling tot de huidige wetenschappelijke literatuur, meer aandacht besteed aan de actoren die binnen Naaldwijk een belangrijke rol speelden. Zodoende wordt er niet alleen ingegaan op de agitators van de Reformatie in deze plattelandsgemeente, maar ook op de houding van de rentmeester die was aangesteld om de Naaldwijkse bezittingen van de gravin te beheren. Deze rentmeester, Willem van Hooff, bevond zich als het ware tussen twee vuren in, maar bleef door loyaliteitsbanden verbonden aan de katholieke gravin. Uiteindelijk werd hij door druk van binnen en van buiten Naaldwijk genoodzaakt het verzet op te geven en het politieke toneel te verlaten.

Euan Cameron merkt in *The European Reformation* op dat het achterhalen van de beweegredenen van de agitators van het reformatorische proces lastig is.¹¹ Er is namelijk geen eenduidige verklaring te geven voor de Reformatie als fenomeen, wat inhoudt dat de overgang naar het gereformeerde geloof in iedere plaats op een andere manier verklaard kan worden. Desondanks hebben academici in de loop der tijd verschillende verklaringen voor het reformatorisch proces aangedragen die volgens Cameron in drie categorieën te verdelen zijn. Allereerst de politiek-materiële verklaring waarbij het draait om de politieke en economische voordelen die de steun aan de Reformatie met zich meebracht voor de leken. Ten tweede de marxistische verklaring die de Reformatie reduceert tot een klassenstrijd. De lagere klassen zouden zich aangetrokken voelen tot de reformatorische ideeën van antikerikalisme en anti-autoritarisme, omdat zij onderdrukt werden door de hogere klassen. Tenslotte de psychologisch-spirituele verklaring die ingaat op de idee dat de nieuwe leer geruststelling kon bieden aan de spirituele zorgen van leken, zoals de onderdrukking die

⁹ B. Ringeling, 'De overgang van de Sint-Adrianuskerk te Naaldwijk naar de nieuwe religie in 1572', *Holland Regionaal-Historisch tijdschrift* 5 (1973) 33-41: 39.

¹⁰ Abels, *Nieuw en ongezien*, 140.

¹¹ E. Cameron, *The European Reformation* (Oxford 1991) 293-313.

zij ervoeren van de boetedoeningscyclus binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Het probleem van de laatste verklaring is dat men door het gebrek aan bronmateriaal moeilijk kan achterhalen welke aantrekkingskracht de reformatorische boodschap had op de Naaldwijkse gelovigen. In het hoofdstuk *Motives for Establishing the Reformation?* brengt Cameron voor iedere categorie verschillende hypothesen naar voren om na te gaan of de drie verklaringen een bevredigend antwoord kunnen bieden op vraag waarom leken zich aangetrokken voelden tot het reformatorisch proces. Als antwoord hierop presenteert Cameron een eigen verklaring die zijn inziens overtuigender is dan de voorgaande verklaringen, namelijk de idee dat het protestantse geloof zijn aanhangers behandelt als mensen die wel degelijk in staat waren Gods woord te begrijpen.¹² Met behulp van deze vier verklaringen wordt geprobeerd de motieven van de Naaldwijkse gereformeerden te achterhalen en zodoende antwoord te kunnen geven op de vraag waarom deze gereformeerden er uiteindelijk in slaagden het nieuwe geloof een definitieve plaats te geven in de plattelandsgemeente Naaldwijk.

In dit artikel over de Reformatie in Naaldwijk zal er dus meer aandacht zijn voor interne factoren. Zodoende is de eerste paragraaf gewijd aan de doortastendheid van de gereformeerde gemeente te Naaldwijk. De teruggekeerde ballingen zetten immers aan tot de omwenteling naar de nieuwe religie. Vervolgens zal aandacht worden besteed aan de houding van de rentmeester Van Hooff die aangesteld was om de Naaldwijkse bezittingen van de gravin te beschermen. Het is echter de vraag of hij bereid en in staat was voor zijn meesteres te strijden tegen het ontluikende protestantisme. Tenslotte zal ook dieper worden ingegaan op de steun van buiten die door wetenschappelijke studies wordt aangedragen als belangrijke factor in de Naaldwijkse Reformatie. Zelfs een plattelandsgemeente als Naaldwijk was niet volledig afgezonderd van de politieke en religieuze onrust waar het gewest Holland in de jaren 1560-1570 mee te maken kreeg.

De doortastendheid van de vooraanstaande gereformeerden

De oproep van Cors Steffenszoon in 1568 aan zijn broeders Matthijs Jacobszoon, Jan Janszoon en Pieter Matthijszoon van de Naaldwijkse gemeente om het gereformeerde geloof niet te verzaken, vond gehoor. Binnen het korte tijdsbestek van vier jaar wisten deze vooraanstaande

¹² Cameron, *European Reformation*, 293-294, 305, 311-312.

gereformeerden het nieuwe geloof in de Naaldwijkse samenleving te institutionaliseren. Dit betekende echter niet dat het reformatorische proces zonder horten en stoten is verlopen. Aanhangers van het gereformeerde geloof bleven hun zaak vol overgave bepleiten, ondanks het felle verzet dat geleverd werd door de katholieke gravin bij monde van haar rentmeester tegen de overdracht van de Sint-Adrianuskerk aan de gereformeerden.¹³

In juli 1572 deed Matthijs Jacobszoon het verzoek aan rentmeester Willem van Hooff om de leegstaande Sint-Adrianuskerk open te stellen voor de gereformeerde eredienst. Sinds de laatste viering van de mis op de zondag voor Magdalenen stond de kerk leeg door de vlucht van de deken en de kanunniken naar Delft. Van Hooff, niet bevoegd over het rekest te oordelen, beloofde het verzoek over te brengen aan de gravin van Aremborg, maar deelde mede dat de kans zeer gering was dat de beschermvrouwe van de kerk met het verzoek zou instemmen.¹⁴ Deze mededeling van de rentmeester werd door Jacobszoon naar alle waarschijnlijkheid geïnterpreteerd als een afwijzing, want in reactie hierop nam hij, tezamen met Pieter Matthijszoon, het heft in eigen hand door de kerk in diezelfde maand te zuiveren van alle 'afgoderij'. Deze gebeurtenis kan wellicht bestempeld worden als het beginpunt van de Reformatie in Naaldwijk. Hierna was het slechts een kwestie van tijd, voordat de eerste openbare predicatie van de gereformeerde religie gehouden werd in de Naaldwijkse kerk.¹⁵

In de daaropvolgende jaren kreeg het gereformeerde religieuze leven binnen Naaldwijk verder vorm. Zo werd op 25 november 1572 het eerste consistorie geïnstalleerd en werd in het volgende jaar, op 24 mei 1573, onder leiding van de predikant Thomas Gerardus Morus het Heilig Avondmaal gevierd. In tegenstelling tot andere plattelandsgemeenten was men hier redelijk succesvol in. Terwijl de Hervorming op het platteland normaliter doordrong via protestantiserende priesters, was het bijzondere

¹³ Abels, *Nieuw en ongezien*, 138-139.

¹⁴ P.J. Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk, Honscholredijk en andere plaatsen rond de stad Delft', *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 27 (1903) 321-424: 343-344; Ringeling, 'De overgang van de Sint-Adrianuskerk', 36.

¹⁵ Duijhuizen, *De hervorming*, 30; V.Ph.Valstar, *Grepen uit Naaldwijks kerkelijk en gemeentelijk leven* ('s-Gravenhage 1957) 12-14.

aan Naaldwijk dat het initiatief hiertoe werd genomen door leken.¹⁶ Deze groep bestond niet uit wereldlijke machthebbers die de Reformatie aangrepen om hun macht en welvaart ten koste van de clerici te behouden of te vergroten, maar uit gegoede boeren en ambachtslieden. Hierdoor is de politiek-materiële verklaring als uitleg voor het reformatorisch proces van Naaldwijk niet bevredigend.¹⁷

Daarnaast werd de gereformeerde gemeente te Naaldwijk gekenmerkt door een bepaalde mate van continuïteit met de periode van voor de verstrooiing, namelijk op het gebied van gemeentevorming en eigen initiatief. Deze continuïteit werd bewerkstelligd, doordat de kern van de gemeente in 1572 bestond uit vroegere ballingen die hun kennis uit de tijd van de hagenpreken meenamen. Zo blijkt uit procesverslagen, waarbij leden van de gemeente onder het kruis in 1568 (bij verstek) veroordeeld werden, dat Matthijs Jacobszoon al als ouderling fungeerde en de gebroeders Steffenszoon de taak van diaken op zich namen.¹⁸ Toentertijd namen zij het initiatief tot het organiseren van hagenpreken in de omgeving van Naaldwijk. Het waren ook deze leken die Wouter Simonszoon verzochten hen in deze preken voor te gaan.¹⁹ De eigenzinnigheid van de gereformeerden in de periode 1566-1568 is vergelijkbaar met de eerder genoemde initiatieven die Matthijs Jacobszoon in juli 1572 nam om de Sint-Adrianuskerk voor de protestantse eredienst te bemachtigen.²⁰ Hoewel de afkeer van leken tegen het katholicisme door gebrek aan primair materiaal niet te achterhalen is, spreekt uit hun daden een sterke betrokkenheid bij het nieuwe geloof. Dit engagement ging verder dan wat Cameron verstond onder 'the "flattery" of reformed preaching'. Leken werden niet alleen uit de marges van het spirituele domein gehaald door hen te betrekken bij allerlei religieuze

¹⁶ Duke, *Reformation and Revolt*, 228; Valstar, *Naaldwijks kerkelijk en gemeentelijk leven*, 16; G.N.M. Vis en J.J. Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 80 (2000) 20-45: 41-42.

¹⁷ Cameron, *European Reformation*, 294-299; Duifhuizen, *De hervorming*, 27; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 33.

¹⁸ Duifhuizen, *De hervorming*, 27; Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk', 365; Haemstede, *Geschiedenis der martelaren*, 921; Valstar, *Naaldwijks kerkelijk en gemeentelijk leven*, 11-12; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 46.

¹⁹ Duifhuizen, *De hervorming*, 25-26; Vis en Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', 33; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 46.

²⁰ Ringeling, 'De overgang van de Sint-Adrianuskerk', 36-37.

kwesties, maar de Naaldwijkse gereformeerden gaven zelf vorm aan het religieuze leven.²¹

Nadat de kerk in gebruik was genomen door de gereformeerden, dienden zij nog geregeld verzoeken in bij de rentmeester. Op 18 oktober 1572 werd Willem van Hooff vereerd met een bezoek van Matthijs Jacobszoon en Pieter Matthijszoon. Zij verzochten beschikking te krijgen over de inkomsten van de kerk om op die manier hun predikant, schoolmeester, grafdelver en koster te onderhouden. Daarnaast vroegen de gereformeerden toestemming om, ten eerste, het huis van de voormalige deken te mogen gebruiken voor de bewoning van de predikant, ten tweede, om een godsdienstonderwijzer aan te stellen binnen de dorpen Naaldwijk en Honselersdijk voor de onderwijzing van de jeugd in de nieuwe leer en tenslotte, om de gereformeerden in de toekomst tegemoet te komen bij religieuze zaken volgens de opvatting van religievrede van Willem van Oranje.²² Hoewel de supplianten hun eisen op schrift moesten stellen om deze op te sturen naar de gravin van Aremborg, geloofden zij niet dat het iets zou uitmaken. Daarop namen de gereformeerde voormannen het heft in eigen hand, zoals zij dit deden tijdens de hagenpreken in 1566 en in de zomer van 1572, door zelf een schoolmeester aan te stellen en het huis van de deken in te richten als woning van de predikant.²³

Ondanks het beperkte effect van de ingediende verzoekschriften, hadden de gereformeerden hiermee een bepaald doel voor ogen. De intentie wordt duidelijk aan de hand van de ervaringen die de ballingen opdeden in de tijd van de geloofsvervolgingen die in 1568 plaatsvonden met instemming van de lokale overheid. De rekesten die de gereformeerden indienden bij de lokale overheid hadden tot doel door haar erkend te worden en in het licht van de religievrede de vrijheid te krijgen zich te kunnen ontplooiën. In deze context moet het belang van de overgang van de Naaldwijkse kannunik Adam van Malsen (15 oktober 1572) en van de Honselse kapelaan Hartman Adriaenszoon Capenborch (22 oktober 1572)

²¹ Cameron, *European Reformation*, 311-312.

²² Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk', 344-345; Valstar, *Naaldwijks kerkelijk en gemeentelijk leven*, 14; Th. Morren, *Het huis Honselersdijk* (Alphen aan de Rijn 1990) 115; J.J. van Vloten, 'Eerste aanstalten tot vestiging der hervormde kerk te Naaldwijk in 1572' in: N.C. Kist en W. Moll ed., *Kerkhistorisch archief* II (1859) 129-134: 130-131.

²³ Duijhuizen, *De hervorming*, 30-31; Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk', 366; Valstar, *Naaldwijks kerkelijk en gemeentelijk leven*, 33-34.

naar het gereformeerde geloof beschouwd worden. De bekeringen van deze katholieke geestelijken konden de gereformeerden sterken in hun opvatting dat zij wel degelijk het ware geloof aanhingen.²⁴

Het liefst hadden de gereformeerden dus met toestemming van de gravin en de rentmeester de kerk in gebruik genomen, maar de lokale overheid weigerde toe te geven aan de ‘grillen’ van de gereformeerde gemeente. De lokale overheid – de rentmeester van de gravin van Aremborg – wees weliswaar meerdere malen de petitie van de hand, maar verkeerde allerminst in een gunstige positie. In de volgende paragraaf zal duidelijk worden dat rentmeester Van Hooff door verschillende partijen onder druk werd gezet.

De houding van de lokale overheid

De hoge heerlijkheid Naaldwijk was het bezit van Margaretha van der Marck en haar echtgenoot Jan van Ligne die trouw waren aan de Spaanse monarch en het katholieke geloof.²⁵ De gravin verbleef in deze tijd niet in Naaldwijk, maar liet het bestuur van deze hoge heerlijkheid over aan een rentmeester. In 1545 was Willem van Hooff bevestigd in dit ambt. Ten tijde van de Reformatie wenste Van Hooff in de kroniek *Recueil ende Corte Verclaringe*²⁶ zijn bestuur en handelswijze te rechtvaardigen tegenover de gravin van Aremborg. In deze paragraaf zullen op basis van deze kroniek de

²⁴ Duifhuizen, De hervorming, 28; Valstar, *Naaldwijks kerkelijk en gemeentelijk leven*, 15-16; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 47-48.

²⁵ Jan de Ligne was stadhouder van Friesland, Groningen en Overijssel en stierf tijdens de slag van Heiligerlee (1568).

²⁶ Volledige titel: *Recueil ende Corte Verclaringe van alle tgunst dat my, Willem van Hooff, als castelleyn van den buyse ende slote tot Honsbolredyck, ende als rentmeester van de graefinne van Arenberge, als vrouwe van Naeldwyck, Honsbolredyck etc., overgecomen, wedervaeren ende gemoeyt is geweest, op den zelven buyse, in de troubles van Hollant, van den jaeren XV^c LXXIJ ende LXXIJJ*. Deze kroniek is geschreven door de rentmeester Willem van Hooff om zijn bestuur ten tijde van de Reformatie te rechtvaardigen, maar het is niet duidelijk wanneer hij dit werk heeft opgesteld. In 1903 werd deze kroniek door P.J. Goetschalckx getranscribeerd. Er is slechts één exemplaar van dit 107 pagina's tellende handvest beschikbaar en dit is gelegen in het archief van een familielid van Van Hooff, baron van Reyngom de Buset, op diens kasteel te Herlaar.

beweegredenen van de rentmeester en zijn houding ten aanzien van de gereformeerden verhelderd worden.²⁷

Uit de kroniek blijkt dat Willem van Hooff neerkeek op de gereformeerden van eenvoudige afkomst die in zijn optiek ‘noyt tot zulleke handelinghe ende administratie [van de inkomsten van de kerk] gecommitteert nochte gestelt en zijn geweest.’²⁸ Hij had geen goed woord over voor deze ‘wolven’ die meester waren geworden ‘in den schaapstal’.²⁹ Ondanks deze felheid ten aanzien van gereformeerden kan men op basis van deze kroniek niets zeggen over de religieuze overtuiging van de kastelein. In de inleiding op de kroniek gaf Peter Goetschalkx weliswaar aan dat Van Hooff een trouw katholiek was, maar de bovenstaande uitspraken moeten eerder gezien worden als een uiting van een plichtsgetrouw ambtenaar die handelde naar zijn eed van trouw aan de katholieke gravin van Aremberg. In zijn kroniek probeerde hij immers zijn bestuur tijdens de Reformatie te rechtvaardigen, waardoor het belangrijk was zich te profileren als een ware katholiek die geen sympathie had voor de gereformeerden om zo niet in ongenade van zijn katholieke meesteres te vallen.³⁰

De idee dat de rentmeester zich in zijn kroniek eerder als trouw dienaar dan als trouw katholiek profileerde, komt naar voren in de afwijzing van het bevel van Willem van Oranje door Van Hooff. De prins wenste dat de rentmeester inging op de verzoeken van de gereformeerden, maar Van Hooff wees dit om twee redenen van de hand. Allereerst had hij de graven en gravinnen van Aremberg voor vijfendertig jaar continu gediend, waardoor hij niet bereid was tegen de bevelen van Margaretha van der Marck in te gaan. Ten tweede was de gravin van Aremberg hem nog penningen verschuldigd, omdat hij jaarlijks het tekort op de rekening uit eigen vermogen bijlegde. Als hij zich tegen de eisen van de gravin had verzet dan had hij nooit het verschuldigde bedrag teruggezien.³¹ Hieruit blijkt dat Van Hooff zich wellicht niet uit katholieke overtuiging tegen de verzoeken verzette, maar uit plichtsgetrouwheid en uit angst zijn bezittingen en aanstelling als kastelein en rentmeester te verliezen.

²⁷ Goetschalkx, ‘Invoering van de hervorming te Naaldwijk’, 322, 338-339, 345, 402; Pijnacker Hordijk, *Ter berinnering aan den 9den augustus 1922*, 8; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 32.

²⁸ Goetschalkx, ‘Invoering van de hervorming te Naaldwijk’, 355.

²⁹ Ibidem, 329.

³⁰ Ibidem, 322, 324; Ringeling, ‘De overgang van de Sint-Adrianuskerk’, 39.

³¹ Goetschalkx, ‘Invoering van de hervorming te Naaldwijk’, 368.

Ondanks zijn loyaliteit aan de ordonnanties van de gravin om niet toe te geven aan de grillen van de gereformeerden, bleef het verzet van de kastelein vooral bij woorden. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de benarde positie waarin de rentmeester verkeerde. Allereerst werd hij herhaaldelijk lastiggevallen door aanhangers van de nieuwe leer. Naast toestemming voor de uitoefening van het geloof en erkenning door de lokale overheid dienden de verzoeken van de gereformeerden nog een ander doel. De gereformeerde gemeente bestond vooral uit ambachtslieden en enkele boeren, maar de notabelen van het dorp bleven binnen de gevestigde kerk. De gereformeerden hoopten dat deze rijke families tot het gereformeerde geloof over zouden gaan, als Willem van Hooff bereid was het nieuwe geloof te ondersteunen en het goede voorbeeld te geven door de gereformeerde kerkdiensten bij te wonen.³² De marxistische visie die de Reformatie reduceert tot een klassenconflict is onhoudbaar als verklaring voor de gebeurtenissen in Naaldwijk. De gereformeerden in deze plattelandsgemeente streefden er juist naar de mensen uit de sociale bovenlaag bij de nieuwe religie te betrekken.³³

Van Hooff werd niet alleen met deze verzoeken door de gereformeerden lastiggevallen, maar werd naar eigen zeggen ook door hen belasterd en bespot. Zo werd de kastelein gezien als 'een groet papist' die schuldig was aan de executie van Cors Steffenzoon in 1568. Daarnaast gingen er op het platteland geruchten dat de rentmeester een plan smeedde tegen het prinsenvolk. Naar verluid zou hij enige Spaanse garnizoenen in het huis van Honselersdijk opnemen om zodoende het platteland te beheersen en de gereformeerden te verdrijven.³⁴ Weliswaar was de rentmeester niet bereid de eisen van de gereformeerden in te willigen, maar hij was evenmin in staat hen krachtige weerstand te bieden.

De passieve houding van de rentmeester ten aanzien van de gereformeerden werd bepaald door zijn onvermogen om hardhandig op te treden. Van Hooff had voor de dagelijkse gang van zaken al te maken met een tekort op de rekening, waardoor hij genoodzaakt was zijn eigen vermogen aan te wenden om de rekening sluitend te maken. Bovendien was

³² Duijhuizen, *De hervorming*, 32; Duke, *Reformation and Revolt*, 238; Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk', 359; Morren, *Het huis Honselersdijk*, 118; Ringeling, 'De overgang van de Sint-Adrianuskerk', 39.

³³ Cameron, *European Reformation*, 302-303; Duke, *Reformation and Revolt*, 238.

³⁴ Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk', 357, 373; Morren, *Het huis Honselersdijk*, 119.

het wapentuig, dat beschikbaar was op het kasteel, al in september 1572 in beslag genomen door de Watergeuzen. Door het gebrek aan voldoende materiële middelen was hij niet in staat serieus weerstand te bieden aan het overwicht van Watergeuzen in het gebied. In de volgende paragraaf zal duidelijk worden dat de Watergeuzen speelruimte creëerden voor de gereformeerden om hun geloof uit te oefenen.³⁵

Invloed van buiten

Het nieuws van de inname van Brielle door de Watergeuzen ging niet aan Naaldwijk voorbij. De Naaldwijkse predikant Thomas Gerardus Morus vermeldde in het kerkboek hierover: 'Opten eerste aprilis anno 1572 soe es gecomen die grave Van der Marck, heere van Limmes, met een deel scepen die Maes inne ende heeft ingenomen Den Briel in Hollant.'³⁶ Als reactie hierop besloot stadhouder Bossu tegenmaatregelen te nemen, maar het probleem was dat Holland voor de verdediging tegen de Watergeuzen op eigen kracht was aangewezen. Spaanse garnizoenen waren weliswaar tot november 1571 gelegerd op het platteland ten zuiden van Den Haag en Delft, maar hertog Alva achtte het gevaar voor een invasie van de Watergeuzen geweken en liet de Spaanse troepen terugkeren naar Utrecht.³⁷ In deze context moet de opdracht gezien worden die Willem van Hooff kreeg om 'terstont mette onderdaenen van Naeldwyck en Honsholredijck' te komen assisteren bij de verdediging van de Maaslandersluis. De verdedigingsmaatregelen waren echter ontoereikend. Hierdoor was het slechts een kwestie van tijd, voordat de kerken in het Westland slachtoffer werden van de vernielzucht van de Watergeuzen.³⁸

Door de herovering van Delfshaven in de nacht van 10 op 11 april 1572 door Bossu werden de Watergeuzen gedwongen het Westland te verlaten. De rust keerde slechts tijdelijk terug, want de Watergeuzen grepen

³⁵ Duihuizen, *De hervorming*, 30; Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming in Naaldwijk', 350, 370; Morren, *Het huis Honselersdijk*, 117.

³⁶ A.P. van Vliet en W. Duijvestijn, 'De kustverdediging tussen 's-Gravenzande en Ter Heijde (1569-1648)', *Historisch Jaarboek Westland* 7 (1994) 54-72: 59.

³⁷ Duke, *Reformation and Revolt*, 203; J.C.A. de Meij, *De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam 1972) 251, 257, 260, 263; Vliet en Duijvestijn, 'De kustverdediging', 58-60.

³⁸ Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk', 341.

in juli 1572 hun kans toen Bossu zich in opdracht van Alva uit Holland had teruggetrokken. In Naaldwijk waren de Watergeuzen vooral gericht op de plundering en vernieling van de kapittelhuizen en niet zozeer op de vestiging van het gereformeerde geloof. Duke verwoordde de mentaliteit van de Watergeuzen als ‘their hatred of Catholicism was stronger than their attachment to Reformed Protestantism.’³⁹ Deze haat zorgde ervoor dat de Naaldwijkse deken en kanunniken uitweken naar Delft om het noodlot van de Monsterse pastoor en kapelaan te ontlopen.⁴⁰ Hierdoor kon de leegstaande katholieke kerk in gebruik worden genomen door de gereformeerden.⁴¹ Weliswaar hebben de Watergeuzen het nieuwe geloof niet in Naaldwijk geïmplementeerd, maar hun aanwezigheid creëerde wel de mogelijkheid voor Matthijs Jacobszoon om het nieuwe geloof een institutionele basis te geven.

Willem van Oranje mengde zich eveneens in dit conflict en drong er bij de kastelein op aan de verzoeken van de gereformeerden in te willigen. Zijn wens kwam voort uit het ideaal van religievrede, waarbij de gereformeerde en katholieke religie naast elkaar in het openbaar uitgeoefend zouden worden. Enigszins paradoxaal is dat Willem van Hooff een beroep deed op ditzelfde principe van religievrede om zich te verzetten tegen het verzoek van openstelling van de kerk voor de gereformeerde eredienst. Het inwilligen van deze eis zou schade berokkenen aan het rooms-katholieke geloof, wat tegen het idee van religievrede inging. Volgens Duke was religievrede vooral in plattelandsgebieden moeilijk te realiseren, omdat dorpen als Naaldwijk slechts één kerkgebouw bezaten. Hierdoor werd altijd één van beide partijen in haar geloof benadeeld of gehinderd.⁴²

In de loop van de tijd leek de druk van de prins van Oranje op Willem van Hooff opgevoerd te worden. De rentmeester heeft de brieven die Willem van Oranje naar hem stuurde, opgenomen in zijn kroniek. Daarin bleek dat de prins herhaaldelijk heeft gedreigd de rentmeester uit zijn ambt te zetten en te vervangen door een rentmeester die wel in de

³⁹ Duke, *Reformation and Revolt*, 204.

⁴⁰ De Monsterse pastoor Adriaan van Hilvarenbeek en zijn kapelaan Jacobs Lacopius werden tijdens een rooftocht door de Watergeuzen gevangen genomen en in Gorcum als twee van de negentien martelaren ter dood gebracht.

⁴¹ Abels, *Nieuw en ongezien*, 139; Duke, *Reformation and Revolt*, 204; Vliet en Duijvesteijn, ‘De kustverdediging’, 60-61.

⁴² Goetschalkx, ‘Invoering van de hervorming in Naaldwijk’, 326, 344; Duke, *Reformation and Revolt*, 217, noot 92.

behoefden van de gereformeerden zou voorzien. Op 20 april 1573 werd op bevel van de Staten van Holland en stadhouder Willem van Oranje het kasteel van Honselersdijk bezet, omdat men een aanval verwachtte van de Spanjaarden om het kasteel in te nemen en van daaruit het platteland te bestoken. Het is niet duidelijk of dit gerucht op waarheid berustte, maar het bood de prins in ieder geval de mogelijkheid meer directe controle en druk uit te oefenen op de kastelein. In opdracht van de prins kwam het kasteel namelijk onder toezicht van de jonker François de Viri. Uiteindelijk verliet Willem van Hooff – allerm minst vrijwillig – zijn ambt en verzocht hij de prins van Oranje eind mei 1573 een vrijegeleide om met zijn gezin het kasteel in veiligheid te verlaten. Hiermee werd het verzet van de lokale overheid gebroken en werd Van Hooff vervangen door de Oranjegezinde jonkheer Lodewijk van Binckhorst.⁴³

Vanaf eind oktober of begin november 1573 werd de dreiging van Spaanse troepen in het gebied werkelijkheid. Toen keerden de Spaanse troepen onder Francisco de Valdez terug in het Westland voor een eventuele inzet in het Beleg van Leiden. De inkwartiering van Spaanse garnizoenen in de Westlandse dorpen ging gepaard met plunderingen en vernielingen. Enkele plattelandsfamilies besloten daarop de wijk te nemen naar veiligere oorden, net als een deel van de gereformeerde gemeente Naaldwijk dat in Delft zijn heil vond. De korte onderbreking van het Leidse beleg van maart tot mei 1574 stond de Naaldwijkse gemeente echter toe het Avondmaal in de eigen kerk te bedienen, maar bij terugkeer van de Spanjaarden in mei 1574 vluchtten de gereformeerden opnieuw naar Delft.⁴⁴

De Spaanse overheersing van de plattelandsgemeente bood de katholieke gravin van AreMBERG enige hoop op een betere toekomst. Zij verwachtte dat de komst van de Spanjaarden een einde zou maken aan het prille gereformeerde leven in Naaldwijk en dat de oude religie weer hersteld zou worden. In een brief van Willem van Hooff uit het voorjaar van 1575 blijkt echter dat de hoop op het herstel van de oude orde vervlogen was bij de aftocht van de Spaanse troepen in november 1574.⁴⁵ Het was ook aan de

⁴³ Abels, *Nieuw en ongezien*, 140; Goetschalkx, 'De invoering van de hervorming in Naaldwijk', 362, 377-378, 387; Morren, *Het huis Honselersdijk*, 120-121.

⁴⁴ Duijhuizen, *De hervorming*, 33; A.P. van Vliet, 'Lijden door Leiden. Het Westland tijdens het beleg van Leiden', *Historisch Jaarboek Westland 1* (1988) 53-74: 57-60, 62; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 57-58.

⁴⁵ Vloten, 'Vestiging der hervormde kerk te Naaldwijk in 1572', 130, 133-134; Vliet, 'Lijden door Leiden', 59.

gereformeerden zelf te danken dat zij de gemeente in Naaldwijk in stand wisten te houden ondanks de verstrooiing. Met hulp van de classis, een bovenlokale kerkvergadering waar vertegenwoordigers van plaatselijke protestante gemeenten bijeenkwamen, wist de kerkelijke gemeente haar broeders en zusters bijeen te houden en in de belangrijkste behoeften van haar leden te voorzien. In februari 1575 keerde de gereformeerde gemeente terug uit ballingschap en kon het religieuze leven hervat worden.⁴⁶

Conclusie

Het verwerven van een plaats in de samenleving was voor de gereformeerde gemeente allerminst een gemakkelijke opgave. In het prille begin werden de gereformeerden wegens het geloof vervolgd en in de jaren zeventig van de zestiende eeuw werden zij evenmin met open armen ontvangen door de lokale overheid. Toch waren de ballingen in staat om in een relatief korte periode de institutionalisering van het gereformeerde geloof tot stand te brengen. Daarom stond in dit artikel de vraag centraal hoe het kwam dat de gereformeerden in staat waren het gereformeerde geloof in korte tijd te vestigen in de Naaldwijkse samenleving.

In Naaldwijk werd het werkelijke verzet tegen de Reformatie geleverd door de lokale overheid en lag het initiatief voor de invoering van de nieuwe religie bij de leken. Hierdoor is de politiek-materiële verklaring dat de heersers de Reformatie hebben gebruikt om hun welvaart en macht te vergroten in het geval van Naaldwijk niet gegrond. Bovendien hebben de gereformeerden op hun beurt niet de intentie gehad de doctrines van het nieuwe geloof te gebruiken om de lokale overheid in zijn macht te betwisten. Integendeel, de verzoeken die de gereformeerden bij de overheid indienden, waren juist bedoeld om erkend en geaccepteerd te worden door de lokale overheid. De Reformatie in Naaldwijk was dus geen politieke strijd tegen de lokale machthebbers, maar was ook niet gericht tegen de hogere sociale klassen die trouw bleven aan het oude geloof. De marxistische visie van de Reformatie als klassenstrijd is daarom evenmin van toepassing voor Naaldwijk, want voor de gereformeerden was het van belang dat de sociale bovenlaag juist betrokken werd bij het nieuwe geloof om de gereformeerde zaak in stand te houden.

⁴⁶ Valstar, *Naaldwijks kerkelijk en gemeentelijk leven*, 17; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 57-58, 190.

Met de beschikbare bronnen is het onmogelijk een spiritueel-psychologische verklaring te vinden in de Reformatie van Naaldwijk. Het is moeilijk te achterhalen wat de gelovigen van deze plattelandsgemeente aantrok in het nieuwe geloof en welke kritiek zij hadden op het katholieke geloof. In de conclusie komt Cameron echter met zijn verklaring voor de aantrekkingskracht van de nieuwe leer op de leken. Gelovigen werden door het protestantisme geveleid, omdat zij betrokken werden bij allerlei belangrijke kwesties in het religieuze leven. In Naaldwijk ging dit zelfs een stapje verder, want het waren de eenvoudige ambachtslieden en boeren zelf die tot de Reformatie aanspoorden en uitzonderlijk snel een gemeentelijk leven wisten op te bouwen.

Toch wordt het succes van de Reformatie in Naaldwijk niet alleen verklaard door in te gaan op de motieven van de agitatoren, zoals deze in het studie van Cameron zijn omschreven. De Naaldwijkse omwenteling had pas werkelijk kans van slagen door de steun van buiten. De aanwezigheid van de Watergeuzen in het gebied zorgde ervoor dat de rentmeester gehinderd werd hardhandig op te treden tegen de gereformeerden. Echter, het werkelijke verzet van de kastelein werd gebroken door de druk die werd uitgeoefend door kerkelijke en politieke zwaargewichten als Willem van Oranje. Deze druk, die leidde tot de afzetting van de kastelein in 1573, werd voor een belangrijk deel bepaald door religieuze overwegingen. De lieden van aanzien poogden de rentmeester namelijk op zo'n manier te bewerken dat hij alsnog bereid was in te stemmen met de eisen van de gereformeerden.

De komst van de Spanjaarden voor het Beleg van Leiden in 1573 en 1574 had het prille bestaan van de gereformeerde gemeente voorlopig voor de laatste maal op de proef gesteld, maar ondanks deze verstrooiing waren de gereformeerden in staat de gemeente bijeen te houden. De ballingschap in Delft had geen afbreuk gedaan aan het gereformeerde leven in Naaldwijk. Het bleek achteraf slechts een korte onderbreking te zijn. In februari 1575 werd duidelijk dat de gereformeerden de turbulente jaren goed hadden doorstaan en dat de gemeente zich had gevestigd in de Naaldwijkse samenleving. Hiermee hadden de gereformeerden gehoor gegeven aan de oproep van Cors Steffenszoon om herhaaldelijk bijeen te komen, acht te slaan op de broeders en zusters van het nieuwe geloof en hen niet te laten afdwalen van het pad der waarheid.